

עתניאל בן קנז – עיון בדמותו

א. שמותיו של עתניאל בן קנז

דמויות רבות ושונות לו לעתניאל בן קנז, פעמיים הוא מופיע בנביא כאשר הוא כובש את קריית ספר, וזוכה לשאת לאשה את עכסה בתו של כלב נשיא שבט יהודה, שהיה אחיו: ¹²³⁴⁵⁶⁷

וילך משם אל יושבי דביר ושם דביר לפנים קרית ספר. ויאמר כלב אשר יכה את קרית ספר ולכדה ונתתי לו את עכסה בתי לאשה. וילכדה עתניאל בן קנז אחי כלב הקטן ממנו ויתן לו את עכסה בתו לאשה. ויהי בבואה ותסיתהו לשאול מאת אביה השדה ותצנח מעל החמור ויאמר לה כלב מה לך. ותאמר לו הבה לי ברכה כי ארץ הנגב נתתני ונתתה לי גלת מים ויתן לה כלב את גלת עלית ואת גלת תחתית.

(שופטים א יא – טז)

עתניאל מופיע כאן כגיבור מלחמה, העומד במשימה שמציב כלב בן יפונה, וכובש את קריית ספר, שאפילו כלב עצמו שהיה גיבור ונשיא לא מצליח לבדו בכיבושה. אולם מתוך התבוננות בפסוקים עולים כמה קשיים: ראשית צריך לברר מה מיוחד בה בקריית ספר שכלב לא כובש אותה כמו את שאר נחלות שבט יהודה, אלא מכריז שהיכול לכובשה יזכה בבתו, במה מתייחדת קריית ספר משאר נחלות שבט יהודה? מה נותן כלב לבתו, מהם גולות עילית וגולות תחתית? מה ביקשה עכסה ובמה נענתה? שאלה נוספת עולה מתוך עיון בספר יהושוע ששם בפרק ט"ו (פסוקים יג – יט) מזכיר הנביא את סיפור כיבוש קריית ספר לכל פרטיו כפי שמופיע אצלנו, מדוע כופל הנביא ומספר גם ביהושוע וגם בשופטים את סיפורו של עתניאל בן קנז?

שם נוסף לעתניאל מוצאים חז"ל בתחילת ספר שופטים:

ויהי אחרי מות יהושע וישאלו בני ישראל בה' לאמר מי יעלה לנו אל הכנעני בתחלה להלחם בו. ויאמר ה' יהודה יעלה הנה נתתי את הארץ בידו. ויאמר יהודה לשמעון אחיו עלה אתי בגורלי ונלחמה בכנעני והלכתי

גם אני אתך בגורלך וילך אתו שמעון. ויעל יהודה ויתן ה' את הכנעני והפרזי בידם ויכוסם בבזק עשרת אלפים איש.
(שופטים א א – ד)

הנביא מתאר לכאורה שותפות בין שני שבטים יהודה ושמעון ההולכים יחדיו לכבוש את נחלותיהם, וכך מפרש רש"י בפרושו הראשון. אולם חז"ל במסכת תמורה (ט"ז ע"א) המובאים ברש"י למדו:
^{תמורה} ^{אוצר החכמה}
ויש פותרין יהודה יעלה הוא עתניאל... שאנו אומרים במסכת תמורה מה שמו יהודה אחיו שמעון שמו ולשמעון אחיו אמר שילך אתו.

אם כן למדנו שדמות חדשה ושם חדש לו לעתניאל: יהודה אחי שמעון, שגם כאן נזכר כגיבור מלחמה, הנלחם בכנעני ומנצחו, ומעניש את אדוני בזק המתאכזר למתנגדיו. אלא שצריך להקשות: הרי עתניאל נזכר בשמו בהמשך הפרק בכיבוש קריית ספר, מדוע שונה שמו בתחילת הפרק? ועוד שהרי בפרק ג' גם שם נזכר בשם עתניאל ומדוע כאן ייזכר השם אחר? ועוד מדוע לא נחשף במפורש שמו של השופט כאן, הרי בכל סיפורי השופטים נקראים השופטים בשמם, וכאן מעלים הנביא את שם השופט (גם לשיטת הגמרא בתמורה שזהו שמו, ברור שפשוט הפסוקים לא מגלה לנו במפורש כי מדובר בשופט חדש) מדוע?

דמות נוספת, ושם נוסף לעתניאל בדברי הימים על פי חז"ל:

ויהי יעבץ נכבד מאחיו ואמו קראה שמו יעבץ לאמר כי ילדתי בעצב. ויקרא יעבץ לאלהי ישראל לאמר אם ברך תברכני והרבית את גבולי והיתה ידך עמי ועשית מרעה לבלתי עצבי ויבא אלהים את אשר שאל.

(דברי הימים א ד ט-י)

ודרשו חכמים במסכת תמורה:

תנא, הוא עתניאל הוא יעבץ, ומה שמו – יהודה אחי שמעון שמו. עתניאל – שענאו אל, יעבץ – שיעץ וריבץ תורה בישראל.
(תמורה ט"ז ע"א)

עד עתה ראינו את עתניאל איש המלחמה, הכובש ומנצח בקרב, עתה אנו נפגשים עם דמותו הרוחנית, תורה ותפילה. יעבץ עומד בתפילה לפני ה' ומבקש, והקב"ה מייד נענה לבקשתו, באותו פסוק בו מובעת הבקשה, מופיעה התשובה: "ויבא אלוקים את אשר שאל". עניין נוסף הוא השם יעבץ שהפסוק מטעים: "ואמו קראה שמו יעבץ לאמר כי ילדתי בעוצב". וצריך עיון: מאז חטא אדם הראשון

כל הנשים יולדות בעצב, בכך נענשה חווה על אכילת עץ הדעת, במה מתייחדת לידת עתניאל, גם אם נאמר שלידתו היתה קשה יותר, האם כך תקרא אם לבנה? מה ניתן ללמוד מקריאת השם הזה, לגבי מהותו ומשמעות שם זה בחייו? בית הוריו של עתניאל היה ביתו של נשיא שבט יהודה, אף על פי כן "ויהי יעבץ נכבד מאחיו", מעמדו של יעבץ גדול מאחיו, וצריך להבין במה מתייחדת דמותו. ראינו שלאיש כמה שמות: עתניאל בן קנז, יהודה אחי שמעון, ויעבץ. נזכר כגיבור מלחמה, כאיש נכבד, כבעל תפילה, כמרבץ תורה (תכונה שנעמוד עליה בהמשך). מהו היחס בין התכונות והשמות השונים של עתניאל?

ב. מחזיר את התורה בפולו

מותו של משה רבנו, מהווה נקודת משבר לא רק באבדן רבם ומנהיגם של ישראל, מותו של משה הוא בעיקר שינוי משמעותי בסדר העברת התורה, ובצורת התחדשותה. וכך מתארת זאת סוגיית הגמרא בתמורה:

אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שנפטר משה רבינו לגן עדן, אמר לו ליהושע: שאל ממני כל ספיקות שיש לך! אמר לו: רבי, כלום הנחתיך שעה אחת והלכתי למקום אחר? לא כך כתבת בי ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל? מיד תשש כחו של יהושע, ונשתכחו ממנו שלש מאות הלכות, ונולדו לו שבע מאות ספיקות, ועמדו כל ישראל להרגו. אמר לו הקב"ה: לומר לך אי אפשר, לך וטורדן במלחמה... אמר רבי אבהו: אעפ"כ החזירן עתניאל בן קנז מתוך פלפולו, שנאמר: וילכדה עתניאל בן קנז אחי כלב...

(תמורה ט"ז ע"א)

עתניאל מצליח לשחזר את כל אותם מאות הלכות שנשתכחו, לא בכח זכרונו. ייחודו של עתניאל טמון ביכולת לחשוף את דברי התורה בדרך של הבנת דבר מתוך דבר, בדרך ההגיון והסברה. עכשיו משמת משה, לא תתגלה התורה בדרך נבואית, אלא במלחמה, מתוד העמל וההגיון, על פי כללי תורה הראשון שמצליח ומחדש דרך זו הוא עתניאל בן קנז. שכחת התורה בימי משה מהווה את נקודת המפנה בדרך הופעתה והתחדשותה של תורה, מכאן ואילך תופיע התורה ותתגלה על פי דרכו של עתניאל – פלפולה של תורה.

ג. מאבקו של עתניאל בכושן רשעתיים

כשופט ומנהיג נזכר עתניאל בפרק ג' בספר שופטים, במאבקו הייחודי במלך ארם נהריים:

ויעשו בני ישראל את הרע בעיני ה' וישכחו את ה' אלהיהם ויעבדו את הבעלים ואת האשרות. ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד כושן רשעתיים מלך ארם נהרים ויעבדו בני ישראל את כושן רשעתיים שמנה שנים. ויזעקו בני ישראל אל ה' ויקם ה' מושיע לבני ישראל ויושיעם את עתניאל בן קנז אחי כלב הקטן ממנו. ותהי עליו רוח ה' וישפט את ישראל ויצא למלחמה ויתן ה' בידו את כושן רשעתיים מלך ארם ותעז ידו על כושן רשעתיים. ותשקט הארץ ארבעים שנה וימת עתניאל בן קנז.

(שופטים ג ז-יא)

בני ישראל חוטאים בכפליים: עושים הרע בעיני ה', ושוכחים את ה', עד שמתדרדרים לעבודת אלילים. ונמכרים על ידי ה' לאיש שיש בו גם כן שתי רשעויות, לכושן רשעתיים. יש להתבונן במשמעות החטא הכפול ובעונשו הכפול כמותו. האלשיך בפרושו שם מסביר:

אמר שהוחלו במעט תחילה לעשות הרע בעיני ה' שהוא לעבור עבירות בסתר, מקום הנגלה לעיני ה' הרואות מה שבחשוכא. וישכחו את ה' שלא אמרו שמא יראני המקום ואחר כך כלו רעה ויעבדו את הבעלים, באופן שהיו ב' רשעויות על כן זכר לדבר בכרם ה' ביד כושן רשעתיים, עד שויזעקו בני ישראל אל ה'...

(מראות הצובאות לפסוק ז')

עשיית הרע התחילה בסתר, כלפי חוץ עושים את רצון ה', ובסתר עושים את הרע בעיני ה'. כשה' שולח כעונש את כושן רשעתיים לייסר את ישראל, נזעקים בני ישראל אל ה', ושולח ה' להם את עתניאל בן קנז כמושיע. מדוע נשלח דווקא עתניאל, מה מייחד אותו, מדוע הוא השופט המתאים לתקן את חטאי הדור הזה?

אולם עלינו להתבונן תחילה מיהו כושן רשעתיים: כבר בשמו אנו מוצאים את הרשעות, ולא רשעות אחת בלבד, כפל רשעויות, וכן את השחרות – כושן שגם זה סמל לרוע. אולם תז"ל מזהים את האיש:

תנא: הוא בעור (=אביו של בלעם) הוא כושן רשעתים הוא לבן הארמי...
כושן רשעתים – דעבד שתי רשעיות בישראל, אחת בימי יעקב (=לבן
ביקש לעקור את הכל) ואחת בימי שפוט השופטים.

(סנהדרין ק"ה ע"א)

לבן הארמי שרצה לאבד את בית יעקב בראשית יסודו, חוזר שוב בכניסת ישראל
לארצם בימי השופטים באותה המטריה לעקור את הכל. מדוע, הקב"ה, כשרוצה
לפרוק מעל ישראל את שעבודו של מלך ארם נהריים שולח דווקא את עתניאל בן
קנז, מהי התכונה באישיותו של עתניאל שמסוגלת ללחום ולהצליח נגד כושן
רשעתיים?

ד. אישיות של פלפול

ראינו לעיל שעתניאל נקרא יעבץ: שיעץ וריבה תורה בישראל, ולמדנו שבימי
אבלו של משה כשנשתכחו הלכות רבות בישראל החזירן עתניאל בן קנז בפלפולו.
אצל עתניאל בן קנז הפלפול איננו צורת לימוד בלבד, זו לא רק דרך לחשוף
חידושי תורה, זו עוצמה פנימית של מכלול אישיותו של עתניאל, מתוך כך הוא
מצביא ומנצח בקרב, מתוך כך הוא איש תפילה, מתוך כך בא שמו, מתוך כך הוא
מנצח את כושן רשעתיים.

הפלפול בא כדי לחשוף ולגלות את המטמון הבלתי נראה לעין השטחית, העמקה
וראיה חודרת, מתוך התבוננות ועמל, מביאים את המתבונן למבט חדש, לתוספת
והרחבה המכילה ידיעות נוספות, משמעותיות עמוקות וחדירה לעומקה של
תורה. החכמה המפעלית של תורה, שאיננה מצטמצמת רק בידיעות התורה, ולא
נקבעת רק בתחומי אמותיה של ההלכה, אלא מרוממת את אישיותו של הלומד
אל רוממותה שלה, מתגלה אלינו דרך עוצמתו ואישיותו של עתניאל, איש
פלפולה של תורה.

מהותו של עתניאל ניכרת בשמו: "ואמו קראה שמו יעבץ לאמור כי ילדתי
בעוצב". אמו ככל האמהות עוברת תהליך של לידה, תחילתו ושיאו של התהליך
הוא בעוצב, ותוצאתו היא הופעתו של ילד חדש, בריאה מחודשת בעולם, כך הוא
תהליך הלידה הטבעית, כך הוא תהליך הלידה הרוחנית. עתניאל איננו ילד של
לידה אחת, עתניאל במהותו מוליד ומחדש ומופיע יצירות חדשות בכל עת, כך
דרכה של ההתחדשות הרוחנית: עמל יגיעה והתבוננות, יש בתהליך זה מרירות
ועצב בתחילתו, אך יש יצירה חדשה, הופעת קודש נחשפת ונולדת. התגלות של
לידה וחידוש. אופיו הפלפולי של עתניאל מתגלה אליו גם דרך הופעתו בפרק א'

שבספר שופטים ששם נראה, על פי הפשט, שיש שותפות בין שני שבטים: יהודה ושמעון, וראינו לעיל שחז"ל גילו לנו שזוהי דמותו של עתניאל שכדרכו של פלפול מופיעה אלינו כשחיצוניותה לא מעידה על פנימיותה, כך דרך הפלפול חשיפת המטמוניות, דרך דרכו של עתניאל, וכך הוא מופיע בתחילת דרכו.

כך מתפרשת גם תפילו של עתניאל המתקבלת מייד: "ויקרא יעבץ לאלהי ישראל לאמור אם ברך תברכני והרבית את גבולי והיתה ידך עמי ועשית מרעה לבלתי עצבי ויבא אלוקים את אשר שאל".¹ באותו הפסוק בו מופיעה תפילתו, מתקבלת משאלתו. מהו סוד תפילתו של עתניאל?

א"ר יצחק: למה נמשלה תפלתן של צדיקים כעתר? מה עתר זה מהפך התבואה ממקום למקום, כך תפלתן של צדיקים מהפכת מדותיו של הקב"ה ממדת רגזנות למדת רחמנות.

(יבמות ס"ד ע"א)

1234567 אה"ח

התפילה חושפת את הצדדים הפנימיים, הסגוליים והטהורים שבנפש האדם, התפילה מוציאה לפועל את הכמוס בנפשו של אדם, כך הוא מביע את משאלות ליבו, אבל כך הוא מתרומם, למדרגתו הפנימית ומתקשר לריבונו של עולם, זהו כוחה של תפילה. יכולת ההיפוך היא החשיפה של הצדדים הפנימיים ודחיית החיצוניים. בתפילתו של עתניאל הדברים בולטים עוד יותר, וכך דורשים חז"ל:

וישפוט את ישראל אמר רבי שמואל בר נחמן: הדבר הזה שפט עתניאל בן קנז לפני הקב"ה, אמר לפניו: רבונו של עולם, כך הבטחת את משה, בין עושין רצונך בין שלא עושין רצונך אתה גואלם, שנאמר: ותהי עליו רוח ה' וישפט את ישראל ויצא למלחמה.

(שמות רבה ג ג)

המבט ההמוני יחשיב את זכות ישראל לפי מעשיהם בלבד, אם טובים מעשיהם טובים הם, וחלילה להיפך. אבל המבט הפנימי החודר לשורש נפשם, לטבעיות הרוחנית שבישראל, יגלה את עוצמתם הפנימית, שמעל ומעבר לכל פעולה חיובית או שלילית. המבט הפלפולי של עתניאל, היינו המבט החושף את הטמון והנחבא, הוא המבט האמוני הפנימי, שבו מביט עתניאל על מציאותם של ישראל, מתוך כך הוא מתפלל, מתוך כך מתקבלת תפילתו.

הפלפול איננו שיטת לימוד בלבד, זוהי דרך לעומקם של חיים ומשמעות, תפילה ויצירה.

ה. חשיפת כושן

אוצר החכמה

שתי רעות עושים ישראל: האחת פנימית כדברי האלשיך שראינו לעיל "לעבור עבירות בסתר, מקום הנגלה לעיני ה' הרואות מה בחשוכא" והשניה העבירה החיצונית. וכנגדם בא עליהם כושן רשעתיים הוא לבן הארמי, כדברי חז"ל, בשתי רשעויות האחת מימי יעקב אבינו והשניה עתה. שליח ה' להושיע את בניו הוא דווקא עתניאל בן קנו, ואם כדברינו מובן:

כושן מלך ארם נהריים, הוא לבן הארמי, כושן מלשון שחרות הוא ההפך מלבן הנאה בחיצוניותו, כדי להתגבר על מלך ארם נהריים צריך לגלות שהנראה לנו כלבן הוא בעצם כושן, יכולת החשיפה והגילוי של פנימיות הרשעה הפושטת טלפיה ואומרת טהורה אני, לבן, להעלות ולגלות את כושניותה, שחרותה ורשעיותה, את זאת יכול לעשות רק מי שתכונת החשיפה היא מהות אישיותו. עתניאל בן קנו שמחזיר את התורה בפלפולו, הוא עתניאל בן קנו שמנצח את כושן רשעתיים מתוך רשעתיים מתוך אותה תכונה פנימית.

אולם צרה זו באה על ישראל מפני שגם בהתנהגותם יש שניות של פנים וחוף. עתניאל לא יכול להנהיג את ישראל קודם שיחשף החטא הפנימי ויתנקה. המנהיג הראוי לתיקון פנימי, לחשיפת החטא ותיקונו, ומתוך כך לחשיפת וגילוי הקודש הפנימי, ולגלות את הרשע הטבוע בלבן הוא כושן, זהו עתניאל בן קנו.

כך זה גם בכיבושה של קרית ספר, פעמיים נזכר בנביא שעתניאל כבש את קרית ספר וזכה בבת אחיו, עכסה, לאשה. מדוע נזקק הנביא לתאור כפול של פרשה זו, ומה המיוחד בכיבושה של קריית ספר?

חכמו השכילו לדעת, כי על השנות הדבר פעמיים, כי כיוון בפעם הזאת אל עניינים משליים משובצים בזהב המליצה, כי מצאנו שדביר נקראת קרית סנה (יהושוע ט"ו מ"ג) ומזה הוציאו כי עיר הזאת נתיחדה אז לקרית ספר ר"ל ששם התאספו תלמידים להגות ולשנות והיה שם ישיבה גדולה... ושעתניאל היה ראש הישיבה, והוא הכה את קרית ספר, שההכאה תאמר בדברי חכמים על הניצוח בפלפול... וההכאה היא מי שנוצח המלחמה ומסיק ההלכה...

(מלבי"ם שופטים א י"ג)

כשצריך לכבוש את קרית ספר, לא מספיקים כוחותיו של כלב בן יפונה, כאן צריך עוצמה מיוחדת של תורה, הנמצאת אצל אחיו הקטן עתניאל. חכמתו של עתניאל היא גבורתו בקרב ובבית המדרש. היא תפילתו. היא שמו. והיא ייחודו.

ו. בין כהן לשופט

מעבירי התורה מדור לדור באומה רבים ומגוונים, צורות שונות של העברה, של הופעת התורה ודרכי התחדשותה, באגרות ראייה מבדיל הרב בין שופט ובין כהן, נקודת ההבדל נעוצה באופן הלימוד, והכרעה להלכה.

ולעניות דעתי זהו החילוק שבין כהן לשופט, המוזכר בתורה שעניין קבלה מבית דין, שהכוונה: בין דרך הלימוד שרוח הקודש גם כן מסייע את בירור ההלכה, והיינו כהן ד"שפתי כהן ישמרו דעת... כי מלאך ה' צבאות הוא" ובפרט כהן גדול, ... לשופט דהיינו שמוציא משפט על פי הסברא ודרך הלימוד המבורר מתוך פלפול.

רוח הקודש המדריכה את הכהן, והמעניקה לו את התואר "מלאך ה'", היא גם המסייעת לו בפסיקת ההלכה, דרך ההכרעה ההלכתית תיפסק על ידו בסייעתא דשמיא. לא כך היא דרכו של השופט העמל ומתייגע בפלפולו, בדרך ההכרעה והברור ההגיוני.

אולם הלאו של "לא תסור" המחייב המחייב את מי שאינם שומעים לקול חכמים כולל – כך על פי הרב שם – בין את הכרעת הכהן ובין את הכרעת השופט, אין לבעל דין לטעון שסברת השופט ופסיקתו, אינם תקפים כהכרעת הכהן ברוח הקודש. וכאן מאריך הרב להסביר מה אירע כשנשתכחו ההלכות בימי אבלו של משה:

ויש לומר: שהיה די באמת שיוציא (עתניאל בן קנז) את צדדי הספקות מתוך הפלפול, וההכרעה תהיה על פי נבואה או רוח הקודש דיהושוע או של פנחס, אלא שהיה מאת ה', בהתחלת נטיית תורה שבעל פה, לחזק ידם של חכמים על פי השכל היוצא מפלפולה של תורה, וזכה עתניאל לברר אפילו את גמר ההחלטה על פי פלפול, והיינו שנתן לו גולות עילית וגולות תחתית, נגד שני עניני הבירור: מה ששייך לשכל הארצי ההגיוני, ומה ששייך העליון של השפעת הנבואה ורוח הקודש.

(שם)

עתניאל בן קנז זכה להיות הפותח את הופעת התורה והכרעתה בדרך של הפלפול ההגיוני, וזכות זו עמדה לו, לא רק לתחום ההכרעה הלימודית, זכות זו מהווה את יסוד אישיותו המיוחדת.